

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Verkiezingsonderzoek in Nederland

Daudt, H.

Citation

Daudt, H. (1967). Verkiezingsonderzoek in Nederland. *Acta Politica*, 3: 1967/1968(1), 53-74.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450797>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450797>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

druk niet zwaarder kunnen, dan nog is de samenstelling van die druk wel voor wijziging vatbaar.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

In dit artikel is getracht na te gaan in hoeverre de ontwikkelingshulp als een sociaal-economisch vraagstuk gezien kan worden dan wel als een politiek probleem. Nadat het intra-statelijke beleid en de beleidsvorming aan de orde waren gesteld werd als kenmerkend voor de ontwikkelingshulp de inter-statelijke verhouding aangeduid, gesymboliseerd door de term 'samenwerking'. *Ontwikkelingssamenwerking* werd voorgesteld als een actor-relatie, wat gevolgen zou kunnen hebben voor de nadere concretisering van het beleid. Bekeken werd in hoeverre enkele van die gevolgen zich in het Nederlandse beleid hebben voorgedaan. Een zelfstandig *beleid* bleek op enkele punten te ontbreken. Enige niet-beoogde effecten van grondstoffenovereenkomsten en van een ontwikkelingsbelasting werden bekeken op hun mogelijke gevolgen voor het beleid ten aanzien van de ontwikkelings-samenwerking. Als conclusies uit dit artikel zouden de volgende punten kunnen gelden:

- 1 Ontwikkelingssamenwerking is geen sociaal-economisch vraagstuk maar een kwestie van algemeen overheidsbeleid. Dat houdt tevens in dat er belangrijke sociale en economische doeleinden met betrekking tot de ontwikkeling van de minder-ontwikkelde landen gesteld zullen worden.
- 2 Indien de ontwikkelings-samenwerking als een algemeen politiek vraagstuk gezien zou kunnen worden, zouden de volgende ontwikkelingen waarschijnlijk grotere nadruk krijgen:
 - a *van*: ontwikkelingshulp als instrument van buitenlandse politiek,
naar: ontwikkelings-samenwerking als zelfstandige sector van overheidsbeleid;
 - b *van*: 'kolonisatie-trauma' (de overgevoeligheid van *ontwikkelde* landen voor inmenging),
naar: bevordering van overleg;
 - c *van*: charitas-post op de betalingsbalans,
naar: vaste post welke door andere posten op de betalingsbalans opgevangen moet worden.

Dit laatste punt c kan als de keerzijde beschouwd worden van de verschuiving die te signaleren valt aan de kant van de omvang van de hulpverlening. Die verschuiving zou men kunnen omschrijven als:
van: wat er over blijft na besteding in eigen land,
naar: op basis van bestedings-mogelijkheden in de minder ontwikkelde landen.

VERKIEZINGSONDERZOEK IN NEDERLAND

door H. Daudt

In Nederland is verkiezingsonderzoek 'in' sinds de avond van 23 maart 1966. Op die avond werden de uitslagen bekend van de verkiezingen voor de Provinciale Staten, waaruit een, voor Nederlandse verhoudingen, politieke aardverschuiving bleek van een omvang die na de tweede wereldoorlog nog niet was waargenomen.

Zelfs de politici die anders onmiddellijk na de verkiezingen in de krant en voor de radio en televisie met grote zelfverzekerdheid de verkiezingen analyseren en die dan pretenderen haarscherp te weten welke kiezers van partij A via partij B zijn doorgeschoven naar noem maar op welke partij, zelfs die politici wisten het niet meer op die avond van de 23ste maart 1966. En vertegenwoordigers van diverse partijen gaven toen voor de televisie in hun commentaar te kennen, dat het nu toch wel tijd werd voor een uitvoerig 'motievenonderzoek', nu o.a. niet minder dan 6,72% van het electoraat ('ongetwijfeld een protest van van ontevreden') zijn stem op de Boerenpartij had uitgebracht. Daarmee was in brede kring de belangstelling gewekt voor verkiezingsonderzoek, hetgeen na de Tweede Kamerverkiezingen van 15 februari 1967 vruchten heeft opgeleverd in de vorm van rapporten van het Nijmeegse Instituut voor Toegepaste Sociologie,¹ van de Utrechtse socioloog drs. M. P. A. van Dam² en van de afdeling politicologie van het Sociaal-Wetenschappelijk Instituut der Vrije Universiteit te Amsterdam.³

Dat betekent niet, dat er voordien in Nederland geen enkel empirisch onderzoek naar verkiezingen of naar het politieke gedrag in het algemeen zou hebben plaatsgevonden. Zo heeft bijvoorbeeld het NIPO zich al sinds 1946 beziggehouden met het peilen van voorgenomen kiesgedrag; in 1956 is een NIPO-rapport over *De Nederlandse kiezer*⁴

¹ *In het spoor van de kiezer*. Bliksemonderzoek naar het stemgedrag in Nijmegen bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Instituut voor Toegepaste Sociologie. Nijmegen, 15 febr. 1967. Hierna geciteerd als: *In het spoor van de kiezer*.

² M. P. A. van Dam en J. Beishuizen, *Kijk op de kiezer*. Amsterdam, 1967. Hierna geciteerd als: Van Dam.

³ *De Nederlandse kiezers in 1967*. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête. Sociaal Wetenschappelijk Instituut van de Vrije Universiteit. Amsterdam-Brussel, 1967. Hierna geciteerd als: *De Nederlandse kiezers in 1967*. (Stencil 1967; korte tijd later gedrukt uitgegeven).

⁴ *De Nederlandse kiezer*. Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen. Rapport samengesteld door NIPO i.o.v. Staatscommissie, ingesteld bij K.B. 23 jan. 1953. Den Haag, 1956.

Voor NIPO-materiaal zie ook: J. J. de Jong, *Overheid en Onderdaan*. Wage-

gepubliceerd — dat was gemaakt in opdracht van de staatscommissie-Donner (voor advies inzake kiesstelsel en wettelijke regeling der politieke partijen); in 1956 werd onder auspiciën van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek in Nieuwer-Amstel een groot opgezet panel-onderzoek gehouden;⁵ in samenwerking met het NIPO zijn sinds 1962 enkele studies gepubliceerd waarin bepaalde aspecten van politiek gedrag werden belicht;⁶ het Instituut voor Psychologisch Markt- en Motievenonderzoek kwam in januari met een rapport over de houding van de Nederlander tegenover het Parlement;⁷ sinds 1962 onderzoekt drs. J. P. A. Gruijters in samenwerking met Veldkamp/Marktonderzoek het Amsterdamse electoraat, in het kader waarvan o.a. na de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 1963 een Amsterdamse steekproef is ondervraagd, die na de verkiezingen voor de Provinciale Staten van maart 1966 opnieuw is geïnterviewd;⁸ het Amsterdamse electoraat is bovendien opnieuw doorgelicht bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1 juni 1966 als onderdeel van een onderzoeksproject gericht op het 'functioneren van de democratie op plaatselijk niveau', waarmee vooral drs. Constance E. van der Maesen zich bezighoudt.⁹ Wanneer men dan nog bedenkt, dat al jarenlang voor intern gebruik van diverse politieke partijen peilingen naar het politiek gedrag worden verricht en dat van tijd tot tijd o.a. in verschillende maandbladen van politieke partijen uitslagenanalyses op lokaal of

ningen, 1956, i.h.b. p. 180—211. Ook het proefschrift van A. Hoogerwerf, *Protestantisme en Progressiviteit* Meppel, 1964, berust ten dele op een eigen onderzoek naar het politiek gedrag (nl. een steekproef uit de kiesgerechtigden in Delft).

⁵ *Kiezer en verkiezing*. Verslag van een onderzoek met betrekking tot de verkiezingen van 1956 in Nieuwer-Amstel voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Amsterdam, 1963;

Lucas van der Land, Constance E. van der Maesen, Peter R. Baehr, *Voting in the Netherlands*. A panel-study in an Amsterdam suburb. Paper IPSA-congres, Genève, 1964 (stencil).

⁶ H. Daudt en H. Lange, 63% van de gezinnen in Nederland meent: Er heerst welvaart in het gezin, in: *Ariadne*, 5 april 1963, p. 360—366;

H. Daudt en H. Lange, *Youth and Politics in the Netherlands*. Paper IPSA-congres, Genève, 1964 (stencil);

H. Daudt en J. Stapel, Parlement, politiek en kiezer. Verslag van een opinie-onderzoek, in *Acta Politica*, I (1965/66), p. 46—76.

⁷ *De houding van de Nederlander tegenover het Parlement*. Instituut voor Psychologisch Markt- en Motievenonderzoek, 1965.

Zie hierover ook: *Acta Politica*, I, p. 46 en *Acta Politica*, II, p. 69—74.

⁸ J. P. A. Gruijters, 'Wisselende kiezers' bij de verkiezingen van 23 maart 1966. Enige gegevens uit een Amsterdams onderzoek, in: *Acta Politica*, II (1966/67), p. 3—28.

⁹ Constance E. van der Maesen, Kiezers op drift. Voorlopige analyse van de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen 1966, in: *Acta Politica*, II (1966/67), p. 169—200.

regionaal niveau verschijnen, dan blijkt wel duidelijk het verschil tussen 'in zijn' en 'beginnen met'. Bovendien bleek het ook al voor 23 maart 1966 mogelijk op zodanige wijze belangstelling te wekken voor dit terrein van onderzoek, dat gelden ter financiering van de veelal kostbare projecten konden worden verkregen: het Nieuwer-Amstelonderzoek van 1956, de enquêtes in Amsterdam in 1966 van Gruijters en Van der Maesen en het landelijk onderzoek van de Vrije Universiteit zijn mogelijk geworden dankzij de royale steun van ZWO. De betekenis van 23 maart 1966 voor onderzoek naar politiek gedrag in het algemeen en naar verkiezingen in het bijzonder, ligt vooral hierin, dat sindsdien het aantal studies aanmerkelijk is toegenomen en dat gestreefd wordt naar snellere publikatie, desnoods van voorlopige resultaten.

Een eerste resultaat was een studie van het Nijmeegse Instituut voor Toegepaste Sociologie, dat in opdracht van het Limburgs Dagblad in april en mei 1966 een sociologisch onderzoek instelde 'naar de achtergronden van het stemgedrag bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten 1966 in de Limburgse Mijnstreek'. Het rapport hierover, *Achtergronden van stemgedrag*, verscheen al in juni van hetzelfde jaar, dus binnen één à twee maanden nadat het onderzoek was begonnen.¹⁰ Eveneens in mei 1966 hielden Utrechtse sociologen op kleine schaal 'na de nederlaag van de PvdA op 23 maart' een motievenonderzoek in een 'oude, overwegend door on- en halfgeschoolde arbeiders bewoonde Utrechtse stadsbuurt...'.¹¹

Publiciteitsmedia gingen de nieuwswaarde inzien van deze studies en gaven niet alleen uitvoerige resultaten weer, maar steunden menigmaal financieel nieuwe onderzoeken.

Politieke opiniepeilingen van het NIPO werden de basis voor een serie uitzendingen van de NCRV-televisie, Nipothese; Veldkamp bereikte de voorpagina's van de dagbladen met enkele opzienbarende analyses, waarvan de eerste als openingsartikel fungeerde in *De Telegraaf*; een damesblad als *Eva* en een familieblad als *Revu* werden

¹⁰ *Achtergronden van stemgedrag*. Een sociologisch onderzoek naar de achtergronden van het stemgedrag bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten 1966 in de Limburgse Mijnstreek. Instituut voor Toegepaste Sociologie. Nijmegen juni 1966.

¹¹ Geciteerd in Van Dam, p. 45 en 46; M. P. A. van Dam en B. van Steenberg, Het verlies van de Partij van de Arbeid in een oude arbeiderswijk bij de statenverkiezingen van 23 maart 1966, in: *Sociologische Gids*, 13 (1966), p. 368—382.

Zie in dit nummer van de *Sociologische Gids* eveneens: L. P. J. de Bruyn en P. L. C. Nelissen, Onbehaaglijke stemming. Resultaten van een verkiezingsonderzoek, p. 330—352;

A. T. J. Nooij, Boerenpartij en radicalisme, p. 353—367.

mede tot vakbladen voor politicologen...¹²

En na de Tweede Kamerverkiezingen van 15 februari 1967 kwam Van Dam met de resultaten van zijn diezelfde dag in Utrecht verrichte onderzoek ten behoeve van de Nederlandse Televisie Stichting op het scherm voordat de officiële uitslagen bekend waren; het Nijmeegse Instituut voor Toegepaste Sociologie kwam de dag na de verkiezingen al met een rapport en zes weken na de verkiezingen verschenen reeds de eerste resultaten van de *landelijke* enquête van de Vrije Universiteit.¹³

Deze drie studies hebben grote betekenis gehad voor de praktische politiek en hun invloed werkt nog steeds door. Dit is af te leiden uit de mate waarin zij blijkens citaten bijdragen tot de politieke meningsvorming via kranten en eveneens uit de mate waarin politici hun oordelen over de huidige politieke situatie baseren op de feiten, die door deze onderzoeken bekendheid hebben gekregen.

In het vervolg van dit artikel zal een beknopt overzicht worden gegeven, *niet* in de eerste plaats van de (reeds voldoende besproken) resultaten van deze drie studies, maar vooral van aard en opzet ervan.

Daarna zullen enige punten van kritiek naar voren worden gebracht naar aanleiding van de nadere uitwerking van het materiaal door Van Dam (samen met Beishuizen) in de publikatie *Kijk op de kiezer* en naar aanleiding van de uitwerking van een klein deel van het VU-materiaal door Hoogerwerf *De Nederlandse kiezers en het partijstelsel*.¹⁴

AARD EN OPZET VAN HET NIJMEEGSE ONDERZOEK

Het Nijmeegse onderzoek was op zo korte termijn mogelijk omdat al in het kader van een leeronderzoek naar 'politiek onbehagen' in januari een steekproef van 900 stemgerechtigde Nijmegenaren was onderzocht. Op de avond van de verkiezingen heeft men deze steekproef *opnieuw* onderzocht; uiteraard kon men toen volstaan met slechts enkele vragen over het kiesgedrag.

De steekproef van de in januari benaderden bestond uit 1300 per-

¹² *De Telegraaf*, vrijdag 28 okt. 1966; de volgende resultaten van Veldkamp verschenen op zaterdag 14 januari en maandag 13 februari 1967 op de voorpagina;

Huisvrouwen politiek doorgelicht, in: *Eva*, 4 en 11 febr. 1967; (Onderzoek verricht door Marktonderzoekbureau Vervoort in Amsterdam);

Politiek in Nederland, in: *Revu*, 17, 24, 31 dec. 1966, 7, 14 en 21 jan. 1967 (Onderzoek verricht door Attwood Statistics (Nederland) N.V.)

¹³ Van Dam; *In het spoor van de kiezer; De Nederlandse kiezers in 1967*.

¹⁴ A. Hoogerwerf, *De Nederlandse kiezers en het partijstelsel. Verbondenheid, weerstand en voorstelling*, in: *Acta Politica, II* (1966/67), p. 297—330. Hierna geciteerd als: Hoogerwerf.

sonen; de populatie werd gevormd door de inwoners van Nijmegen die kiesgerechtigd waren bij de gemeenteraadsverkiezingen in juni 1966. Het aantal weigeraars (253) en niet-bereikbaren (143) had tot gevolg dat 69,6% (904) van de in de steekproef opgenomenen een volledig interview werd afgenomen.

Van deze 904 personen weigerden op de verkiezingsavond 65 een nieuw interview, 137 waren onbereikbaar, zodat er 702 van de aanvankelijke 1300 overbleven. De samenstellers van het rapport (voornamelijk drs. J. G. M. Sterk, in nauwe samenwerking met drs. J. A. Kropman en drs. L. P. J. de Bruijn met 'bijna honderd sociologie-studenten' als interviewers) vinden de uitval 'vrij groot'. Des te opvallender is, dat toch de stemverhoudingen bij deze 702 heel aardig met de Nijmeegse uitslagen overeenkomen (een verschijnsel dat men veel ontmoet bij ogenschijnlijk minder geslaagde steekproeven), zoals blijkt uit onderstaande tabel.

Uitslag van de Kamerverkiezingen in Nijmegen in werkelijkheid en volgens steekproef

	werkelijke uitslag %	steekproefuitslag %
KVP	46,1	49,5
PvdA	17,5	17,8
VVD	7,9	8,3
AR	3,9	4,4
CHU	2,8	3,1
Boerenpartij	6,5	5,—
PSP	2,4	1,2
CPN	2,2	0,4
D'66	7,6	8,5
Overige partijen	3,1	1,8
	100,—	100,—

Het rapport geeft o.a. in een overzicht van de verschuivingen in het stemgedrag een analyse van constante en wisselende kiezers. Hierbij dient men wel te bedenken, zoals in het rapport ook nadrukkelijk wordt vermeld, dat voor de vaststelling van de wisseling *niet* een vergelijking is gemaakt met de gemeenteraadsverkiezingen van 1 juni 1966, maar met de daaraan voorafgaande verkiezingen voor de Provinciale Staten van 23 maart. De onderzoekers waren van mening dat de gemeenteraadsverkiezingen als vergelijkingsbases niet in aanmerking kwamen vanwege de 'lokale politieke thema's en lokale lijstvorming'.

De antwoorden op de open vraag naar het 'waarom' van de stemkeuze leidde tot een codering van tien groepen motieven, blijkens een van de

tabellen uit de bijlage (tabel 13) bestaande uit:

- levensbeschouwing/beginsel
- behartigt belang eigen groep
- eens met programma/beleid in het algemeen
- eens met bepaald onderdeel van programma/beleid
- persoon/kwaliteit van kandidaten
- advies/navolging van anderen
- geen idee/zo maar
- bezwaar tegen andere partij(en)
- gewoonte/traditie/spreekt vanzelf
- overige motieven.

In het rapport wordt hierover opgemerkt (p. 15): 'dat de geverbaliseerde motieven betrekkelijk weinig informatie bieden en bovendien geen relevante onderscheidingen tussen de diverse partijen en switchgroepen opleveren. De motieven zijn daarvoor ook meestal te vaak en te heterogeen.' Maar ook (p. 15): 'Op één interessant feit dat in de hier gehanteerde categorieën als zodanig niet naar voren komt, moet echter toch gewezen worden. Het bleek nl. dat men zich zelden tot een bepaalde partij voelde aangetrokken door de persoon van de lijsttrekker, in dit verband werden vooral Mej. Klompé en de heer Van Mierlo meerdere malen genoemd.' In een paragraaf over 'Maatschappelijke typering der kiezers' wordt o.a. verslag gedaan over hetgeen is genoemd de 'politieke verzuilingsmentaliteit'. Aan de katholieken uit de steekproef is namelijk gevraagd (p. 17):

'of zij het bestaan van een katholieke partij noodzakelijk vinden en voorts of men het al dan niet eens is met de stelling dat: 'katholieken bij voorkeur op een katholieke partij moeten stemmen'. Uit de combinatie van de antwoorden op beide vragen werden de kiezers getypeerd naar hun verzuilingsmentaliteit met betrekking tot de politiek (*sterk*, indien beide vragen positief werden beantwoord, *matig*, indien één vraag positief werd beantwoord, en *zwak*, indien beide vragen negatief werden beantwoord).'

Voor de katholieken, stemmend op KVP, PvdA, VVD en D'66 golden de volgende cijfers:

Politieke verzuilingsmentaliteit bij katholieke kiezers van KVP, PvdA, VVD en D'66

	KVP %	PvdA %	VVD %	D'66 %
Sterk	34,4	5,6	5,7	8,9
Matig	50,3	47,9	57,1	53,3
Zwak	13,8	43,7	37,2	35,6
Weet het niet	1,5	2,8	—	2,2
Absoluut	100,— 334	100,— 71	100,— 35	100,— 45

Verder worden in het rapport paragrafen gewijd aan 'tevredenheid en onbehagen onder de kiezers' en aan 'enige politieke opvattingen der kiezers'; o.a. is gevraagd of men het eens of oneens was met de volgende uitspraken (tabel 20 in het rapport):

- Politieke partijen praten wel veel, maar je weet nooit wat ze willen (mee eens: 70,9%).
- De grote partijen zijn één pot nat (mee eens: 51,4%).
- Politiek is een vuile zaak (mee eens: 35,8%).
- Het kan de politieke leiders niet schelen hoe mensen zoals wij erover denken (mee eens: 27%).

Tenslotte vindt men in dit rapport nog oordelen van de kiezers over de val van het kabinet-Cals en voorkeuren van de kiezers voor diverse regeringscombinaties. De hierop betrekking hebbende vragen ontbreken echter in dit rapport van het bliksemonderzoek, waarin alleen de beknopte vragenlijst van 15 februari is opgenomen; de overige zal, neem ik aan, wel te zijner tijd worden opgenomen in de omvangrijker studie naar het politieke onbehagen.

AARD EN OPZET VAN HET UTRECHTSE ONDERZOEK

De originaliteit van het Utrechtse onderzoek schuilt in drie elementen:

- 1 de aard van de ondervraging;
- 2 de snelheid van verwerking;
- 3 de wijze van publikatie.

ad 1. Dank zij medewerking van het Utrechtse gemeentebestuur konden de onderzoekers, die zich op vier stembureaus hadden geïnstalleerd, gebruik maken van eigen stemhokjes en stembussen speciaal ten behoeve van het onderzoek. Iedere kiezer die op het stembureau normaal zijn stem had uitgebracht, werd door de onderzoekers opnieuw verzocht een beknopt enquêteformulier zelf in te vullen, waarbij het volledig anonieme karakter van het onderzoek door het eigen invullen van het formulier en het deponeren daarvan in de bus, geheel was gegarandeerd. Een bijzonder fraaie onderzoeksvondst!

In totaal werden in de vier stembureaus 4173 stemmen uitgebracht, waarvan 109 ongeldig waren. Aan het onderzoek namen hiervan 3518 mensen deel.

ad 2. De resultaten van het onderzoek waren bekend twee uur nadat met de sluiting van de stembureaus de verzameling van de onderzoeksgegevens was afgesloten. Om dit snelle resultaat mogelijk te maken waren o.a. witte Porsches van de rijkspolitie ingeschakeld om zo snel mogelijk de gegevens over te brengen naar het IBM-rekencentrum te Rijswijk. Bij de herhaling van dit type onderzoek op 28 juni 1967, toen in Zwolle en omgeving als gevolg van de herziene gemeentelijke indeling nieuwe gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden, werd

blijkens kranteberichten zelfs van een legerhelikopter gebruik gemaakt. Van Dam heeft hiermee aangetoond niet alleen een vindingrijk onderzoeker te zijn, maar ook te beschikken over een uitstekend overredings- en organisatievermogen.

ad 3. Voordat de officiële uitslagen bekend waren, kon Van Dam voor de televisie al aardige uitspraken doen over partijen die winst zouden behalen of verlies zouden lijden; bovendien kon hij enkele sociale kenmerken van de wisselaars mededelen.

Naar mijn mening ligt hierin de belangrijkste bijdrage van dit type onderzoek: het maakt de zinloze interpretaties van politici en andere commentatoren onmiddellijk na de verkiezingen onmogelijk. Het mooiste kwam dit tot uiting in de televisieuitzending na de verkiezingen voor de Zwolse gemeenteraad op 28 juni 1967. Hierin deed een politicus, die nog niet aan de nieuwe situatie was gewend, zijn vertrouwde, gedecideerde uitspraken die onmiddellijk door de naast hem zittende Van Dam op grond van geprojecteerde cirkeldiagrammen konden worden weerlegd.

In *Kijk op de Kiezer* wordt slechts als nadeel van de gevolgde onderzoekstechniek genoemd, dat slechts een beperkt aantal vragen kan worden gesteld (p. 14). Men moet namelijk voorkomen, dat er een rij voor de enquêtehokjes ontstaat en derhalve 'moet tenminste eenzelfde verwerkingscapaciteit bestaan als in het eigenlijke stembureau'.

Van Dam heeft zich dan ook op het geheel voorgecodeerde enquêteformulier beperkt tot de volgende vier vragen:

- Op welke partij hebt u zojuist gestemd?
- Op welke partij hebt u de laatste keer, dus bij de gemeenteraadsverkiezingen, 1 juni 1966, gestemd?
- In welke leeftijdsgroep hoort u?
- Tot welk kerkgenootschap rekent u zich?

Hierdoor kon hij zeer relevante informatie verschaffen over leeftijd en partijkeuze, godsdienst en partijkeuze, wisselingspatronen en leeftijd en godsdienst van de wisselaars.

Nogmaals, dat is van grote betekenis en het is een grote vooruitgang bij hetgeen ons in het tijdperk voor Van Dam als directe informatie werd geboden.

Maar, en ik kom hier nog op terug, Van Dam schijnt zich er niet geheel bewust van te zijn blijkens uitspraken in *Kijk op de Kiezer*, dat het materiaal niet meer omvat dan gegevens over enkele sociale kenmerken, partijkeuze en partijwisseling. Bovendien, hoever mag hij gaan met zijn generalisaties over de in vier stembureaus gevonden gegevens? Hijzelf meent, dat zijn materiaal wel representatief zal zijn voor de 'randstad-Holland, d.w.z. het sterk verstedelijkte gebied in het westen des lands'. Hij zegt hierover (p. 18/19):

'Het spreekt vanzelf dat een dergelijke representativiteit, met niet

al te grote afwijkingen, alleen tot stand kan worden gebracht als ervoor wordt gezorgd dat de samenstelling van de onderzochte groep overeenkomt met de samenstelling, in *social opzicht* (curs. H. D.), van de groep waarvoor representativiteit wordt nagestreefd'.

De vier stembureaus werden gekozen in vier naar sociale kenmerken uiteenlopende Utrechtse wijken (p. 19). In feite is er alleen gelet op twee kenmerken: sociaal-economische status (nl. ongeschoolde en half-geschoolde arbeiders, geschoolde arbeiders, 'kleine luyden', 'beter gesitueerden, onder wie veel zelfstandigen') en godsdienst (nl. protestanten, katholieken en onkerkelijken).

Aan de hand van vroegere verkiezingsuitslagen werd nagegaan of 'er een min of meer vaste verhouding bestaat tussen de verschuivingen binnen de onderzochte groep en die in de randstad'... 'waarbij de afwijkingen verrassend klein bleken te zijn'. Er is dus serieus te werk gegaan. Toch acht ik het onjuist om op deze wijze te generaliseren, omdat er een (elders, o.a. in de V.S., door onderzoek achterhaald) sociologisch vooroordeel aan ten grondslag ligt, namelijk dat kiesgedrag geheel 'bepaald' zou worden door enkele sociale kenmerken. Zelfs wanneer bij deze verkiezingen de overeenkomst in stemuitslag in de onderzochte groep en de randstad zou blijken, dan nog moet ertegen worden gewaarschuwd de hier gehanteerde techniek als algemeen bruikbaar aan te bevelen. In *Kijk op de Kiezer* wordt melding gemaakt van een goede overeenstemming van de uitslagen in de onderzochte groep en in de stad Utrecht (p. 19).

In verband met dit probleem van de 'representativiteit' zou het nu interessant zijn om overeenkomsten en verschillen in kiesgedrag na te gaan in de randstad en de stad Utrecht. De mogelijkheid hiertoe bestaat, aangezien ter gelegenheid van deze Tweede Kamerverkiezingen in Nederland voor de eerste maal een grootscheeps *landelijk* verkiezingsonderzoek is georganiseerd, namelijk door de afdeling politicologie van het Sociaal-Wetenschappelijk Instituut van de Vrije Universiteit.

AARD EN OPZET VAN HET ONDERZOEK VAN DE VRIJE UNIVERSITEIT

De voorbereidingen voor het onderzoek van de V.U., dat onder leiding staat van prof. dr. G. Kuypers en dr. A. Hoogerwerf, zijn in 1965 al begonnen, dus voor het bovenvermelde tijdstip waarop in Nederland de grote belangstelling voor het verkiezingsonderzoek werd gemanifesteerd.

De royale tijd van voorbereiding heeft waarschijnlijk in belangrijke mate ertoe bijgedragen, dat het onderzoekproject niet in gevaar is

gekomen toen vrij onverwachts door de vervroegde verkiezingen het onderzoek vier maanden eerder moest worden gehouden dan was voorzien.

Om de vragenlijst op zijn bruikbaarheid te toetsen is een groot aantal proefenquêtes gehouden, alvorens de enquêteurs van 16 februari tot 19 maart op de 5506 personen uit de landelijke, gestratificeerde steekproef werden afgestuurd.

De afdeling politicologie van de V.U. heeft zelf de vragenlijst opgesteld en voor de steekproefadressen gezorgd, maar vervolgens gebruik gemaakt van de bestaande onderzoeksorganisatie van het NIPO. 528 NIPO-enquêteurs hebben de vraaggesprekken gehouden; het NIPO heeft, volgens de richtlijnen van de onderzoekers, het materiaal gecodeerd en eveneens voor het ponsen gezorgd.

De NIPO-enquêteurs zijn van 16 februari tot 2 maart in actie geweest voor een eerste bezoek aan de geselecteerde adressen; tot 9 maart zijn de weigeraars door hen opnieuw een keer benaderd. In de week van 13-18 maart hebben tenslotte 25 studenten hardnekkige weigeraars nog een keer bezocht, nadat deze weigeraars eerst nog een schriftelijk verzoek tot medewerking hadden ontvangen. 'Het resultaat van deze 'bestorming' was dat 122 van de 290 weigeraars alsnog geënquêteerd werden'. Volgens de voorlopige cijfers uit de eerste publikatie zijn de resultaten als volgt:¹⁵

	Absoluut	In procenten
Geslaagde en verwerkte vraaggesprekken (waarvan 122 uitgevoerd door VU-studenten)	4292	78
Geweigerde gesprekken	631	11
Onbereikbaar (ziek, geestelijk gestoord, overleden, naar buitenland)	335	6
Driemaal niet thuis	178	3
Afgebroken gesprekken	23	1
Nog niet verwerkte vragenlijsten	47	1
Totaal aantal personen in steekproef	5506	100

De stemverhoudingen in de steekproef en volgens de officiële uitslag zijn weergegeven in de tabel op de volgende bladzij.

In het zo snel al verschenen eerste rapport met de voorlopige resultaten, *De Nederlandse kiezers in 1967*, wordt een overzicht gegeven van de wisselende kiezers, de argumenten die voor de partijkeuze zijn aangevoerd door wisselaars en constante kiezers, terwijl bovendien verdelingen zijn gemaakt van de kiezers naar leeftijd, inkomen, kerkelijke gezindte, politieke interesse en de mate waarin men naar televisie kijkt.

¹⁵ *De Nederlandse kiezers in 1967*, p. 76.

Tweede Kamerverkiezingen volgens officiële uitslag en volgens steekproef

	officiële uitslag %	steekproefuitslag %
KVP	26,5	26,5
PvdA	23,6	25,4
VVD	10,7	12,3
ARP	9,9	10,—
CHU	8,1	8,5
BP	4,8	3,3
PSP	2,9	2,0
CPN	3,6	2,1
SGP	2,0	1,5
GPV	0,9	0,7
D'66	4,5	6,5
Overige lijsten	2,5	1,2
	100,—	100,—

Van belang is ook dat in de publikatie de antwoorden zijn opgenomen op een reeks vragen over allerlei politieke onderwerpen, van het type dat bekend is uit het gebruikelijke 'opinieonderzoek'.

Het rapport voorziet volledig in de behoefte aan actuele gegevens die van betekenis zijn voor de praktische politiek. Hoezeer dit het geval is, blijkt ook wel uit de vele aandacht die het rapport terecht heeft gekregen in de verschillende publiciteitsmedia.

Na dit overzicht van aard en opzet van de drie studies, die na de kamerverkiezingen op zo korte termijn zijn gepubliceerd, volgen nu nog enkele kritische opmerkingen. De aanleiding hiertoe vormen *Kijk op de kiezer* van drs. M. P. A. van Dam en drs. J. Beishuizen¹⁶ en het artikel dat dr. A. Hoogerwerf op basis van een gedeelte van het materiaal uit het VU-onderzoek heeft geschreven in *Acta Politica*.¹⁷ Aan de uitwerking van sociaal-wetenschappelijk onderzoekmateriaal is namelijk een reeks problemen verbonden, waaraan vooral in de Amerikaanse onderzoekliteratuur veel aandacht is besteed. Bij lezing van de publikaties van Van Dam en Hoogerwerf kreeg ik echter de indruk dat, wellicht onder de druk om gezien de actualiteitswaarde van hun materiaal tot snelle resultaten te komen, deze problemen van

¹⁶ Ofschoon dit boekje op naam staat van Van Dam en Beishuizen, zal hierna alleen worden gesproken over Van Dam, mede gezien de uitspraak op de omslag: 'Van Dams onderzoek en Beishuizens journalistieke ervaring konden daarbij op een gelukkige wijze worden gecombineerd.'

¹⁷ Hoogerwerf.

analyse en verwerking niet de aandacht hebben gekregen die zij verdienen.

Aangezien het waarschijnlijk is, dat de opzet van hun publikaties mede bepalend zal zijn voor toekomstige, ongetwijfeld snel in aantal toenemende studies in Nederland, lijkt het nuttig op deze tekortkomingen te wijzen en op de elders gezochte oplossingen voor de verschillende problemen. Als dit niet gebeurt, dan zullen wij in Nederland fouten blijven maken die twintig jaar geleden onvermijdelijk waren, maar die nu achterwege behoren te blijven.

OVER SOCIALE KENMERKEN EN POLITIEKE KEUZE

Er zijn twee principiële bezwaren tegen Van Dams beschouwingen aan te voeren.

(1) Hij gaat uit van het reeds hiervoor vermelde sociologische vooroordeel volgens welke kiesgedrag geheel 'bepaald' zou worden door enkele sociale kenmerken.

(2) Op basis van de antwoorden van de kiezers van vier Utrechtse stembureaus op vier eenvoudige vragen generaliseert hij op onverantwoorde wijze.

ad 1. Dit standpunt blijkt al in hoofdstuk 1, getiteld 'Kiezersgedrag', waarin op pag. 12 wordt gezegd: 'Bij het in Utrecht verrichte kiezersonderzoek kon de aandacht zich uitsluitend richten op *structurele* kenmerken.' (curs. H. D.).

En de lezer is enkele pagina's tevoren hierop voorbereid met de volgende passage (p. 9): 'Het spreekt vanzelf dat de aard van de maatschappelijke conflicten sterk samenhangt met de sociale structuur van de maatschappij. De verkiezingssociologie stelt zich *dan ook* (curs. H. D.) o.a. ten doel na te gaan, in hoeverre de verkiezingen zijn aangepast aan die sociale structuur.' (De betekenis van 'dan ook' ontgaat mij; bovendien vraag ik mij af wanneer er dan al of niet sprake is van 'aanpassing' van de verkiezingen aan die sociale structuur.) De passage gaat verder met: 'Anders gezegd: in hoeverre de verkiezingen aan hun democratische functie voldoen.' (Dat is niet alleen anders *gezegd*, het is ook iets anders.) 'Verkiezingen kunnen derhalve ook worden gezien als indicaties voor structurele veranderingen in de maatschappij. Daarnaast spelen bij verkiezingen ook meer aan de oppervlakte liggende maatschappelijke krachten (Wat zijn dat? H. D.) een rol.'

Duidelijk in dit citaat is in ieder geval dat er een tweedeling wordt gemaakt tussen 'structurele veranderingen' en 'meer aan de oppervlakte liggende maatschappelijke krachten', even later onderscheiden als 'processen op langere termijn' en 'processen op korte termijn'. Wat zijn dat nu?

'De processen op langere termijn hebben betrekking op de plaats, die

de mens in de maatschappij inneemt' (?? H. D.). En even verder: 'Naast deze factoren van structurele aard oefenen ook actuele gebeurtenissen, korte termijn-factoren dus, hun invloed op de stemkeuze uit. In het Amerikaans verkiezingsonderzoek hanteert men in dit verband de begrippen 'party identification', 'candidate orientation' en 'issue orientation'' (p. 9 en 10).

Dit nu is een misvatting. Deze begrippen worden in het Amerikaanse verkiezingsonderzoek niet gehanteerd ter verklaring van korte termijn-factoren. Zij zijn ontleend aan de niet door Van Dam vermelde sociaal psychologische studies over kiesgedrag, sinds 1948 onder leiding van Angus Campbell verricht door het Survey Research Center in Michigan;¹⁸ hierin wordt o.a. stelling genomen tegen de door Van Dam vermelde en nagevolgde sociologische benadering uit de eerste verkiezingsstudies, *The People's Choice* en *Voting*.¹⁹

Uit het volgende citaat uit *The American Voter* moge blijken dat bijvoorbeeld het begrip 'party-identification' wordt gebruikt niet ter verklaring van korte termijnfactoren, maar wegens de geheel andere benaderingswijze van factoren op lange en korte termijn:

'The use of political attitudes to predict voting behavior (...) assumes that whatever effect distant events (being unemployed in 1933) may have on current political behavior (deciding to vote Democratic), this effect must be present and measurable in some form (suspicion of Republican domestic policy) just prior to the dependent event. If it is present in no form, then the effect cannot be considered to be a determinant of the event. Such an approach reduces the number of variables to be taken into account. For example, it might be possible to construct a genetic picture of an individual's relationship to his chosen political party. We might take into account the party affiliation of his parents, if any; events that had changed his allegiance from one party to another; the degree to which he had been committed to any particular party during his adult life; and hence arrive at a fair prediction of his current party choice and his strength of allegiance to it. This accounting presumes a knowledge of a multitude of past events, including many that were not themselves political but which had political effects. The field-theoretical alternative is to measure the individual's party identification at the current time, *on the assumption that this is a perfect distillation of all events in the individual's life*

¹⁸ o.a. Angus Campbell en Robert L. Kahn, *The People Elect a President*. Ann Arbor, 1952; Angus Campbell, Gerald Gurin, Warren E. Miller, *The Voter Decides*. Evanston, 1954; Angus Campbell en Homer C. Cooper, *Group Differences in Attitudes and Votes*. Ann Arbor, 1956; Angus Campbell, Philip E. Coverse, Warren E. Miller, Donald E. Stokes, *The American Voter*. New York, 1960; Angus Campbell, Philip E. Coverse, Warren E. Miller, Donald E. Stokes, *Elections and the Political Order*. New York, 1966.

¹⁹ P. F. Lazarsfeld, B. Berelson en H. Gaudet, *The People's Choice*. How the voter makes up his mind in a presidential campaign. New York, 1944; B. Berelson, P. F. Lazarsfeld en W. N. McPhee, *Voting*. A study of opinion formation in a presidential campaign. Chicago, 1954.

history that have borne upon the way in which he relates himself to a political party.' (curs. H. D.)²⁰

Maar goed, hoe dan ook spelen bij de verklaring van het kiesgedrag laat ons zeggen politieke factoren van meer permanente aard een rol naas actuele politieke feiten.²¹

In de formulering van Van Dam (p. 9) '... twee processen ... een op korte termijn en een op langere termijn, *al zijn die in feite natuurlijk onverbreekelijk met elkaar verbonden.*' (curs. H. D.). Akkoord, maar als dat zo is, dan zal er bij een verklaring van winst en verlies van de diverse partijen met beide processen rekening moeten worden gehouden. Maar op pag. 12 zegt Van Dam:

'Bij het in Utrecht verrichte kiezersonderzoek kon de aandacht zich uitsluitend richten op *structurele* (curs. H. D.) kenmerken. De *processen op langere termijn* (curs. H. D.), die in het huidige tijdsbestek in ons land een belangrijke rol spelen en bij de verkiezingen dan ook tot uiting zijn gekomen zijn:

1 *de ontzuiling of deconfessionalisering;*

2 *de vervreemding;*

3 *de generatiewisseling.'*

Hoe presteert Van Dam het nu om zonder onderzoeksgegevens over die processen op korte termijn toch winsten en verliezen te verklaren, die die naar zijn eigen uitspraak niet uitsluitend uit de processen op lange termijn kunnen worden verklaard? Heel eenvoudig. Hij stelt er zijn eigen op geen onderzoek berustende politieke (voor)oordeel voor in de plaats, waardoor het boekje gonst van de waardeoordelen op plaatsen waar empirisch materiaal had behoren te staan.

Voorbeelden hiervan zullen volgen, ontleend aan de hoofdstukken over ontzuiling, vervreemding en generatiewisseling. Maar daarmee zijn wij gekomen aan het tweede principiële bezwaar: de generalisaties op een te smalle basis.

ad 2. Ontzuiling, vervreemding en generatiewisseling zijn processen op lange termijn. Op grond van een moment-opname van de relatie godsdienst-partijkeuze wordt hier gesproken over (p. 24):

'Een van de meest opvallende *ontwikkelingen* (curs. H. D.), die bij de jongste Tweede-Kamerverkiezingen aan het licht zijn getreden, is de ontzuiling, d.w.z. de politieke deconfessionalisering. Met name in het katholieke kamp tekent deze zich duidelijk af.'

²⁰ *The American Voter*, p. 34.

²¹ Vgl. in dit verband ook E. van Thijn, Kritische aantekeningen bij een trek naar rechts, in: *Sociologische Gids*, 10 (1963), p. 239—248. In een kritiek op een in hetzelfde nummer opgenomen bijdrage van W. J. J. Kusters, Stembusgedrag en maatschappijstructuur, wijst deze op de betekenis van 'politieke feiten' bij de interpretatie van verkiezingsuitslagen (i.h.b. p. 241 en 242).

Dit wordt de basis ter 'verklaring' van het verlies van de KVP. Ter illustratie een citaat uit het slot van het hoofdstuk, waar Van Dam zich geheel heeft losgezongen van zijn onderzoekmateriaal en slechts de politieke propagandist over blijft:

'Misschien is de situatie hier wat te somber geschilderd. Maar het gevaar van zo'n katholieke C.H.U. rechtvaardigt een alarm. Met een op de hier geschetste wijze vastlopende K.V.P. zou de gezondmaking van ons politieke bestel aanzienlijk bemoeilijkt worden. Hoe sneller de deconfessionalisering zich voltrekt, hoe beter voor de politieke verhoudingen — en de veelbesproken politieke duidelijkheid — in ons land.' (p. 33/34).

Voor het verlies van de PvdA wordt ter verklaring een ander proces op lange termijn ingeschakeld, de vervreemding, omschreven als (p. 46):

'Wij hebben hier te maken met een groep, die ten opzichte van onze welvaartsstaat steeds meer gedesintegreerd raakt en zit met de frustratie 'niet mee te kunnen komen'. Mensen met een pessimistische levenshouding en gevoelens van isolatie, desoriëntatie, onmacht en angst.'

Twee bezwaren zijn hiertegen aan te voeren. In de eerste plaats berust dit op geen enkel gegeven uit zijn onderzoek. In de tweede plaats is niet duidelijk waarom bij deze beschouwingen het verlies van de PvdA centraal staat en waarom er niet mede, naast de ontzuiling, over vervreemding is gesproken, bijvoorbeeld bij de beschouwingen over het verlies van de KVP.

Het proces van generatiewisseling wordt naar analogie van de ontzuiling eveneens uit de doeken gedaan op grond van een *moment-opname* van de relatie leeftijd-partijkeuze. Een citaat:

'De leeftijdsgroep van 21-30 jaar kenmerkt zich in het algemeen meer dan oudere leeftijdsgroepen door een benadering van de maatschappij vanuit een sterk individueel gericht perspectief. Een houding die nauw samenhangt met de reeds besproken onzekere plaats op de maatschappelijke ladder, waarbij alle mogelijkheden nog open zijn. Weldra komt echter de tijd dat een levensbestemming moet worden gevonden of aanvaard. Het individualisme maakt dan plaats voor een meer sociale benadering van de samenleving. Veelzeggend in dit verband is dat het diagram van de PvdA (...) een bijna volmaakte spiegelbeeld is van dat van de V.V.D. Deze veronderstelling mag wat speculatief lijken, zij vindt steun in de psychologische literatuur en het zou interessant zijn er verder onderzoek naar te doen.' (p. 57)

Hoe vreemd het mag lijken na deze kritische opmerkingen, toch blijft ik Van Dam als een creatief en vindingrijk onderzoeker beschouwen. Zo probeert hij zijn 'sweeping statements' over ontzuiling nog enige steun te geven door informatie, ingewonnen bij pastoors uit zijn vier onderzochte wijken. En voor zijn beschouwingen over vervreemding

heeft hij de uitslagen sinds 1962 voor de PvdA onderzocht in een arme en rijke wijk in de vier grote steden, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht. Er blijkt verschil tussen arme en rijke wijken in alle vier de steden met betrekking tot de ontwikkeling van de PvdA-aanhang. In alle vier de arme wijken blijkt eenzelfde patroon, evenals in alle vier de rijke wijken.

Ik hoop dan ook dat Van Dam in de toekomst geen verkiezing voorbij zal laten gaan zonder ons 's avonds al te laten genieten van het onderzoekmateriaal dat hij zo snel en bekwaam weet bijeen te garen. Maar ik hoop eveneens dat hij bij de interpretatie ervan, vooral na afloop in krant en boek, zich beter bewust wordt van de beperkingen van zijn materiaal.

OVER INDICES, TYPOLOGIEËN EN DE ZIN VAN EMPIRISCH ONDERZOEK

Wij hebben gezien dat Van Dam ten dele faalt in zijn beschouwingen als gevolg van het feit dat hij teveel zegt naar aanleiding van te weinig gegevens.

Hoogerwerf stond bij de ordening van zijn materiaal voor het artikel 'De Nederlandse kiezers en het partijstelsel'²² kennelijk voor een ander probleem, waarmee trouwens iedere onderzoeker van tijd tot tijd op verbijsterende wijze wordt geconfronteerd: Op welke wijze kan de overvloed van cijfers in de stroom van tabellen die uit de machine rollen, weer worden herleid tot zinvolle beschouwingen? Hoe komen wij van cijfers tot uitspraken? Een eerste begin is de informatie uit de meest relevante cellen in woorden te herhalen: een beschrijving derhalve van enkele getallen.

Maar er is zoveel materiaal, waar men terecht iets mee wil doen omdat het interessante informatie verschaft. Dan zal men de overvloed aan materiaal op zinvolle wijze moeten comprimeren en ordenen: twee van de middelen hiertoe zijn indices en typologieën. Ook Hoogerwerf maakt hier gebruik van, maar tegen de wijze waarop hij dit doet, zijn bedenkingen aan te voeren.

De eerste kritiek richt zich tegen zijn 'index van de omvang der verbondenheid tussen twee partijen'²³ en zijn 'index van de omvang van de weerstand tussen twee partijen'.²⁴

Aangezien mijn kritiek gelijklopend is voor de beide indices, zal ik mij hier alleen bezighouden met de 'index van de omvang van de verbondenheid van de partijen'.

²² Hoogerwerf.

²³ Hoogerwerf, p. 302—305.

²⁴ Hoogerwerf, p. 308—310.

In het VU-onderzoek is, na vragen over partijkeuze en partijaanhang, ter bepaling van wat Hoogerwerf noemt de secundaire partijaanhang, gevraagd: 'Als de partij die u zojuist noemde eens niet bestond, met welke partij zou u zich dan het meest verbonden voelen?' Op basis van de antwoorden op deze vraag is een interessant overzicht gemaakt van de 'favoriete tweede keus per partij'.²⁵ Maar Hoogerwerf wil begrijpelijkerwijs meer doen met dit materiaal en daarom gaat hij van de elf partijen de 55 mogelijke combinaties van twee na op hun mate van onderlinge verbondenheid. Daarvoor telt hij het percentage van partij A, dat partij B als tweede keus wil, op bij het percentage van partij B dat partij A als tweede keus wil.

Dit nu is een klassieke bananenschil; deze procedure leidt immers tot getallen die geen enkele ondubbelzinnige informatie meer verschaffen, doordat de percentages op uiteenlopende totalen betrekking hebben.

Laten wij eens enkele voorbeelden bekijken van de tweetallen die op pag. 303 'in volgorde van afnemende omvang der verbondenheid' zijn gegroepeerd.

Volgens dit overzicht heeft het paar PvdA-D'66 een even sterke 'tamelijk beperkte verbondenheid' als het paar ARP-GPV, namelijk 47. Wanneer men met behulp van tabel 1 de absolute aantallen onderzochten berekent, waaraan deze indexgegevens zijn ontleend, dan blijkt het te gaan over 280 PvdAers en 49 D'66ers, die een (tweede) voorkeur voor elkanders partij hebben. Deze 329 mensen wegen in Hoogerwerfs index even zwaar als 12 ARPers en 12 GPVers, 24 mensen die in zijn index eveneens een getal van 47 krijgen. Wanneer men gaat narekenen wat er achter de percentages schuil gaat, dan blijkt bijvoorbeeld dat in deze index één GPVer een gewicht heeft van ongeveer negen D'66ers en van bijna 40 KVPers. Binnen de door Hoogerwerf gevolgde gedachtengang lijkt een andere ordening van de paren meer zin te hebben. Hij zegt immers op pag. 302 dat het bij zijn index gaat om de subjectieve verbondenheid van de kiezers (curs. H. D.) van de ene partij met de andere. Ik kan hier geen enkel argument uit putten om de kiezers op de verschillende partijen allen verschillende gewichten in de index toe te kennen. Eerder ligt het, gegeven de hier door Hoogerwerf geformuleerde doelstelling, voor de hand om althans binnen elk paar de kiezers gelijk te laten wegen. Dat zou bijvoorbeeld kunnen worden bereikt door de absolute aantallen van de partijparen op te tellen, eveneens de absolute aantallen van diegenen daarbinnen met wederzijdse voorkeur en vervolgens te kijken welk percentage dit is van de totale gecombineerde partijaanhang. Voor het paar PvdA-D'66 krijgen wij dan:

²⁵ Hoogerwerf, p. 301.

280 van de 1001 PvdAers hebben D'66 als tweede keus
49 van de 257 D'66ers hebben PvdA als tweede keus

329 van de 1258 kiezers op PvdA en D'66 hebben elkaar als tweede keus.

Na centering kunnen wij tot de volgende uitspraak komen: 26,1 procent van de gecombineerde aanhang van PvdA en D'66 heeft elkaar als tweede keus.

Voor de 24 mensen die ARP-GPV volgens de index van Hoogerwerf een even grote 'tamelijk beperkte verbondenheid' geven als PvdA-D'66, krijgen wij bij deze berekening: 5,7 procent van de gecombineerde aanhang van ARP en GPV heeft elkaar als tweede keus.

Hoogerwerf heeft een dergelijke procedure nadrukkelijk verworpen. Hij zegt op pag. 303: 'Hadden we ons op absolute aantallen in plaats van op percentages gebaseerd, dan zouden de kleinere partijen een kleinere kans op verbondenheid met een andere partij hebben gehad dan de grote partijen.' Terecht, zou ik zeggen, daarvoor zijn het ook kleinere partijen. Nog meer terecht, zou ik zeggen, wanneer men bedenkt dat daartegenover bij de procedure Hoogerwerf de *kiezers* op grote partijen een *kleine* wegingscoëfficiënt in zijn index krijgen en *kiezers* op *kleine* partijen een *grote*.

Er moet dus een keuze worden gedaan.

Of men construeert een index waarbij de kiezers gelijkwaardig meetellen en waarbij grote partijen naar evenredigheid zwaarder tellen dan kleine partijen;

of men construeert een index waarbij de partijen ongeacht hun grootte een gelijk gewicht krijgen en de kiezers minder meetellen naarmate hun partij groter is.²⁶

Hoogerwerf kiest voor de tweede mogelijkheid, maar hij zegt niet op grond van welke praktische of theoretische overwegingen. Zijn illustratie over de wijze van berekenen kan uiteraard niet als zodanig worden beschouwd (pag. 302/303). Hij gaat in dit voorbeeld uit van een zaal met 200 personen 'namelijk honderd personen die representatief geacht mogen worden voor alle Nederlandse KVP-kiezers en honderd personen die representatief geacht mogen worden voor alle Nederlandse PvdA-kiezers'.

Dit is een omslachtige uiteenzetting van de procedure die wordt gevolgd bij de tweede keuzemogelijkheid. Wanneer ik voor de eerste mogelijkheid kies, dan luidt mijn reactie in de termen van deze illustratie: 'Waarom zou ik 200 mensen in een zaal willen stoppen? Ik wil weten hoeveel mensen er van elke partij buiten welke zaal dan ook zijn'.

²⁶ Vgl. voor indices en de wegingsproblemen o.a. Hans Zeisel, *Say it with Figures*. 4de herz. druk. New York 1957, hfdst. V, p. 91—127.

Ja maar, zegt Hoogerwerf, wat ik doe mag wel. 'De aantallen mogen worden vergeleken...' (p. 303).

Mijn antwoord is dan: 'alles mag, want in dit soort zaken geldt god noch gebod, maar wat mag is daarom nog niet theoretisch of praktisch van betekenis'.

Zolang Hoogerwerf niet expliciet de theoretische of praktische betekenis van zijn getallenordering aantoont, houd ik zijn index voor praktisch misleidend en theoretisch irrelevant.

De uitwerking van deze index naar een index van de *richting* der verbondenheid (p. 304-305) moet door de schrijver welhaast als een grapje zijn bedoeld.

Binnen de vierdeling van de eerste index (namelijk 'zeer omvangrijke verbondenheid', 'tamelijk omvangrijke verbondenheid', 'tamelijk beperkte verbondenheid' en 'zeer beperkte (of geen) verbondenheid') brengt Hoogerwerf namelijk op grond van de *richting* van de verbondenheid een nieuwe vierdeling aan (namelijk 'zeer eenzijdige verbondenheid', 'tamelijk eenzijdige verbondenheid', 'tamelijk tweezijdige verbondenheid' en 'zeer tweezijdige verbondenheid'). Dat geeft dus 16 indelingsmogelijkheden voor zijn 55 paren.

Volgens deze twee indelingscriteria moet de relatie GPV-CHU dan worden omschreven als een 'zeer beperkte (of geen) verbondenheid' waarbinnen een 'tamelijk tweezijdige verbondenheid' bestaat... En dat alles omdat drie GPVers als tweede keus de CHU noemen en geen enkele CHU'er de GPV als tweede keus opgeeft!

Volgens deze uitwerking zou voor 47 partijparen (niet voor 46 zoals in de tekst staat) een 'zeer tweezijdige verbondenheid' bestaan. Deze zeer tweezijdige verbondenheid zou volgens deze procedure ook bestaan voor de volgende tien partijparen: KVP-CPN, KVP-SGP, KVP-GPV, PvdA-GPV, VVD-SGP, PSP-GPV, CPN-SGP, CPN-GPV, SGP-D'66 en GPV-D'66. Dat zijn de tien paren waarvan *niemand* van de gecombineerde aanhang de andere partij als tweede keuze noemde. Hoogerwerf heeft zich op sleeptouw laten nemen door enkele rekenkundige operaties, in plaats van slechts die berekeningen uit te voeren die tot een zinvolle ordening van zijn materiaal hadden kunnen leiden. Deze kritiek is uiteraard ook van toepassing op p. 307-311, waar hij de weerstanden tussen partijparen beschrijft en op gelijke wijze het slachtoffer wordt van zijn rekenkundig automatisme.

De tweede kritiek richt zich tegen de wijze waarop Hoogerwerf het begrip typologie hanteert.

Op pag. 298 zegt hij dat het doel van zijn artikel mede is te komen tot 'een empirisch gefundeerde typologie van de Nederlandse politieke partijen...'

Over typologieën is in de methodologische literatuur van de laatste dertig jaar veel gepubliceerd (evenals trouwens over indices, die

immers zijn op te vatten als typologieën waarvan de klassen minstens in een ordinale relatie tot elkaar staan). De grondslag voor heden-daagse beschouwingen over typologieën is te vinden in het werk van Hempel en Oppenheim, *Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik*, waarnaar ook vrijwel steeds wordt verwezen.²⁷ Vooral door de activiteiten van Lazarsfeld heeft de analyse van deze problematiek een ruime plaats gekregen in de methodologie van de gedragswetenschappen. Een van de resultaten van deze onderzoeken is het inzicht dat aan iedere typologie een meerdimensionale ordening ten grondslag ligt, aangezien elke klasse van een typologie steeds een combinatie van een aantal kenmerken bevat. Omgekeerd houdt dit in dat men van een typologie spreekt (of van een index als speciale variant hiervan), wanneer er sprake is van een gereduceerde meerdimensionale ordening. Vooral Lazarsfeld en Barton hebben deze problematiek onderzocht, maar in de kern zijn deze overwegingen al terug te vinden bij Hempel en Oppenheim:

'So besteht denn eines der Hauptziele jeder Typologie gerade darin, die viel dimensionale Ordnung, von der sie ausgeht, durch eine, wie wir sagen wollen, gleichwertige *reduzierte Ordnung* (curs. H. en O.) zu ersetzen, d.h. durch eine solche, die nur eine oder jedenfalls möglichst wenige Dimensionen besitzt, die aber gleichwohl dieselben Tatbestände zu beschreiben gestattet wie die kompliziertere ursprüngliche Ordnung.' (p. 70—71).

Hier zijn vooral de volgende elementen van belang:

(1) aan hetgeen een typologie wordt genoemd ligt ten grondslag een klassificatieschema voor meer dan een kenmerk (en dat betekent uiteraard dat de indeling voor elk kenmerk een *sluitende* en *niet*

²⁷ Carl. G. Hempel en Paul Oppenheim, *Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik*. Wissenschaftstheoretische Untersuchungen zur Konstitutionsforschung und Psychologie. Leiden, 1936. Verder vindt men deze problemen o.a. uitgewerkt in: C. G. Hempel, *Fundamentals of Concept Formation in Empirical Science*. Chicago, 1952; Paul F. Lazarsfeld en Allen H. Barton, *Qualitative Measurement in the Social Sciences: Classification, Typologies, and Indices*, in: *The Policy Sciences. Recent Developments in Scope and Method*, Eds. Daniel Lerner en Harold D. Lasswell, Stanford, 1951, p. 155—192; *The Language of Social Research. A reader in the methodology of social research*, Eds. Paul F. Lazarsfeld en Morris Rosenberg. New York-London, 1965, o.a. Allen H. Barton, *The Concept of Property-Space in Social Research*, p. 40—62; Helen Peak, *Problems of Objective Observation*, in: *Research Methods in the Behavioral Sciences*, Eds. Leon Festinger en Daniel Katz, New York, 1953, p. 243—299; Clyde H. Coombs, *Theory and Methods of Social Measurement*, in: *Research Methods in Behavioral Sciences*, p. 471—535; Eugene J. Meehan, *The Theory and Method of Political Analysis*. Homewood Ill., 1965.

Een goede Nederlandse samenvatting van deze problematiek is te vinden in: E. V. W. Vercruyssen, *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*. Uitgangspunten en richtlijnen. Assen, 1960.

overlappende verzameling van klassen moet bevatten, m.a.w. een categorisch systeem moet vormen).

(2) Dit meerdimensionale klassificatieschema wordt gereduceerd tot zo mogelijk een eendimensionale ordening, door die samenvoeging van klassen die het *meest relevant wordt geacht* ter ordening van het empirisch materiaal.

(3) Het doel van een dergelijke 'empirische typologie' is een *beknopte, eenduidige en zinvolle* indeling te verkrijgen van *alle* volgens de betreffende kenmerken verzamelde gegevens.

Tegen de achtergrond van deze beschouwingen doet het vreemd aan Hoogerwerf de term typologie te zien gebruiken ter omschrijving van een procedure van kennelijk een geheel ander karakter. Op pag. 318 zegt hij:

'Op grond van deze gegevens over voorstellingen van kiezers ten aanzien van de door hen gekozen partijen en redenen van kiezers voor hun partijkeus kan men een *typologie* (curs. Hoogerwerf) ontwerpen van de partijen, gezien door de ogen van de kiezers.'

Deze 'typologie' is helemaal niet 'gezien door de ogen van de kiezers', maar berust op een vrij willekeurige ordening door Hoogerwerf van een reeks uitspraken van de kiezers onder onduidelijke etiketten (wat is een onpolitieke politieke partij; is een beginselpartij geen effectieve politieke partij?)

Bedenklijker is dat de ordening *niet sluitend* en *wel* overlappend is, hetgeen weinig verbazing mag wekken aangezien indelingscriteria geheel ontbreken.

En van een *beknopte, eenduidige en zinvolle* indeling van de politieke partijen is in het geheel geen sprake. De PvdA wordt een belangenpartij genoemd (en dan zowel een eigen-belangpartij als een werknemerspartij), een effectieve politieke partij en elders weer eens een vrijheids- en gelijkheidspartij; de KVP achtereenvolgens een beginselpartij, een leiderspartij, een traditionele partij en elders een geloofs- en gelijkheidspartij, op pag. 319 blijken er vijf beginselpartijen te zijn, terwijl op pag. 321 in een andere opsomming alle partijen als beginselpartijen worden beschouwd, maar worden verdeeld naar de aard van het beginsel: vrijheid, gelijkheid en geloof.

Geen eenduidige indeling van de partijen dus, maar evenmin een *sluitende*, want D'66 blijkt in geen enkele opsomming te passen. Het betreft hier dus duidelijk geen typologie in de betekenis die hieraan in het wetenschappelijk spraakgebruik wordt gegeven en waarvan hierboven drie elementen zijn vermeld. Hoogerwerf doet precies het tegenovergestelde van hetgeen in die elementen is aangegeven: zijn klassen sluiten niet en overlappen, hij streeft niet naar reductie en in plaats van een beknopte, eenduidige en zinvolle indeling, geeft hij

een wijdlopige, meerduidige en voor mij voornamelijk betekenisloze indeling, die als tegenstelling van het gangbare begrip typologie het best als een *anti-typologie* kan worden gekenschetst.

Nu is Hoogerwerf natuurlijk geheel vrij om af te wijken van het gangbare spraakgebruik. In dat geval mag men echter van hem verwachten dat hij uiteenzet, waarom hij niet tevreden is met de ordeningsprocedures die vervat zijn in het gangbare typologiebegrip, waarom hij zijn tegengestelde procedures eveneens als typologie aanduidt en op welke theoretische en praktische gronden hij de voorkeur geeft aan zijn anti-typologie boven de gangbare ordeningsprocedures.

Voornamelijk houd ik het erop dat zijn poging om op grond van op zichzelf interessant basismateriaal 'een beschrijvende analyse te geven van bepaalde verbondenheden, weerstanden en voorstellingen van de Nederlandse kiezers ten aanzien van de Nederlandse politieke partijen en binnen dat kader tot een empirisch gefundeerde typologie van de Nederlandse politieke partijen te komen.' (p. 328) als mislukt moet worden beschouwd.

OVER DE ZIN VAN ONDERZOEK EN SOMMIGE KRITIEK

door A. Hoogerwerf

Bij Daudts poging tot kritiek op mijn artikel De Nederlandse kiezers en het partijstelsel meen ik enkele korte aantekeningen te moeten maken.

1 OP DE INDEX?

In zijn kritiek op de *indices* onderscheidt Daudt niet voldoende tussen de afzonderlijke kiezers van een bepaalde partij en de gezamenlijke kiezers (het electoraat) van een bepaalde partij. Evenmin onderscheidt hij voldoende tussen absolute aantallen en percentages. Het was mij, zoals uit de tekst (p. 302) duidelijk blijkt, te doen om de verbondenheid van het totale electoraat van een partij met een andere partij. Daarom heb ik het totale electoraat van elke partij eenzelfde gewicht toegekend, namelijk door het tot honderd eenheden (procenten) te herleiden. Dat achter die honderd procent verschillende absolute aantallen afzonderlijke kiezers schuil gaan, doet niets ter zake.

De bewering van Daudt dat in mijn index de kiezers van grote partijen een kleine wegingscoëfficiënt zouden krijgen, terwijl daarentegen de kiezers van kleine partijen een grote wegingscoëfficiënt zouden krijgen, is irrelevant. Het totale electoraat van een kleine partij krijgt in de index een even groot gewicht als dat van een grote partij

(namelijk 100 procent), dus in feite geen gewicht, en terecht, omdat het gaat om de verbondenheid binnen een bepaalde partij ten opzichte van een andere partij. Het enige wat in de constructie van de index wel meetelt, is het percentage kiezers binnen een bepaalde partij dat een bepaalde 'tweede keus' doet.

De twee mogelijkheden waaruit ik volgens Daudt moet kiezen, vormen een vals dilemma. Ik kies niet, zoals hij meent, voor zijn tweede mogelijkheid, waarbij de kiezers minder meetellen naarmate hun partij groter is. Ik kies voor een derde mogelijkheid, waarbij alleen het variërende percentage dat een bepaalde tweede keus doet, meetelt. De berekening zoals Daudt die voorstelt, schept een scheef beeld, doordat hij bijvoorbeeld het kleinere totale electoraat van D'66 een kleinere kans op verbondenheid met de PvdA geeft dan omgekeerd.

De theoretische betekenis van mijn indices is dat zij bepaalde vormen van verbondenheid en weerstand van het totale electoraat van een bepaalde partij operationeel maken. Het theoretisch belang van de begrippen verbondenheid en weerstand hoeft na alle sociometrie en andere theorievorming en onderzoek niet meer te worden aangetoond. Praktisch hebben de indices, zoals politici en journalisten zeer wel blijken te beseffen, betekenis met het oog op de eventuele vernieuwing van het partijstelsel, de tactiek ten aanzien van samenwerking of oppositie tussen partijen en de propaganda voor bepaalde partijen. Voor partij A is niet alleen van belang hoe het electoraat van partij B tegenover partij A staat en omgekeerd, maar ook hoe de verhouding tussen de verbondenheid in die twee richtingen is en hoe groot hun gezamenlijke omvang is, vergeleken met de omvang van de verbondenheid tussen andere paren van partijen. Wil men deze vergelijking mogelijk maken, dan moet men bij de constructie van de index alle partijen eenzelfde gewicht geven. Van misleiding kan hier geen sprake zijn, aangezien iedere lezer alles kan narekenen.

Over de index van de *richting* van verbondenheid en weerstand zou ik ongeveer dezelfde opmerkingen als hierboven kunnen maken. Daudt geeft op dit punt een onjuiste voorstelling van zaken, door voorbij te gaan aan mijn definitie van tweezijdigheid en aan mijn opmerking 'Dit saldo betreft dan uitsluitend de eenzijdigheid of tweezijdigheid der verbondenheid bij een gegeven omvang der verbondenheid' (p. 304). Als de verbondenheid van weerskanten nihil is, kan men dit verschijnsel zeer wel tweezijdig noemen. Uiteraard bevindt men zich dan op de grens van verbondenheid en weerstand.

2 TYPISCH?

De *typologie* is volgens Daudt niet gezien door de ogen van de kiezers. Inderdaad, maar dat heb ik ook niet beweerd. Ik heb slechts ge-